

Румяна Иванова

ГРАМАТИКАТА НА БРАТЯ ЦАНКОВИ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА
ГРАМАТИЧЕСКАТА ПРЕИЗКАЗНОСТ В ИСТОРИЯТА
НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Изследването на граматическата преизказност във възрожденската литература поставя редица интересни и сложни въпроси. От гледна точка на разпространеното все още схващане за преизказността като неочевидност остава необясним странният начин, по който тя съжителствува със свидетелски форми в рамките не само на по-големи наративни цялости, но и на едно изречение:

Нѣкогаси едно магаре **вѣло** волно: и казваха как скоро ще оумре. Зато собрахася пцѣта та, и волцы ти, к' негово то посѣщеніе, и отъ вонъ пытаха негова сынъ: какъ са наликрва, негова отецъ, и онъ имъ **отговорихъ**: подобрък, отъ какъ цѣти вѣе.¹

Могометанската вѣра **са проповѣда** отъ Могомета — които са роди въ Мекка, въ 569. подиръ Хріста.²

— отъ онова време, Єллинските предвдріи провидѣха, както погубленіето, ще дѣра паденіе, и на Константинополското царство: за то **покигна** во Італіа...³

Ненормативното от съвременен гледище смесване на изявителни и преизказни глаголни форми затруднява значително систематизирането на наблюденията. Натрапчиво е усещането, че нещо ни убягва — нещо липсва или пречи на опитите да изградим завършена и обоснована картина на функциониращата през XIX в. глаголна система. Езиковите факти съществуват, следователно губещото се или неработещо звено е някъде в изходните ни теоретични становища. Днешното състояние на преизказността служи за образец при възстановяването на етапите в нейното развитие. Но ние сме в ситуация, в която знаем отговора на задачата и немалко от условието, въпреки това ни е трудно да я сглобим, защото не знаем с какъв знак да свържем известното и неизвестното, убягва ни духът на зададените параметри. За момент, доколкото е възможно, логиката на говорещия и пишещия възрожденец трябва да стане и наша, иначе световите ни си остават чужди и необясними един чрез друг. Въсъщност, ако граматиките от XIX в. разполагаха с малко езикови свидетелства от бъдещето, дали щяха да променят теоретичните си възгледи? С други думи, доколко обективен може да бъде съвременният историк на езика? Може би до границите на собствената си непредубеденост?

Историята на науките помни много случаи, в които обективността на фактите съвсем не е била гарант за еднозначното им тълкуване. Всяка епоха намира и издига своята истина за света, стъпвайки върху опита на миналото.

Трудностите по пътя на научното изследване на граматическата преизказност, отразена в книжнината от XVIII—XIX в., ни подтикнаха да потърсим ориентир в постигнатото от нашите предходници. Тази статия е посветена на възгледите на братя Цанкови върху българската глаголна система, както и на коментара за тях, направен от съвременните езиковеди. Целта ни ще бъде да се опита да открием спорното от безспорното в теоретичните постановки, за да улесним по-нататъшните наблюдения върху състоянието на граматическата преизказност във възрожденската литература. Методологически погрешно би било да съсредоточим вниманието си единствено върху същинските преизказни облици както поради недостатъчната им реална обособеност в разглеждания теоретичен труд, така и поради факта, че която и да е глаголна форма е системно езиково явление и не може да бъде описана сама за себе си.

Неведнъж е отбелязвано, че първите възрожденски граматика, публикувани до средата на XIX в.⁴, са далеч от откриването на преизказността в нашия език⁵. Ясно очертана е тенденцията конструкции "-л съм", несъвместими със същинското перфектно значение, да се интерпретират темпорално — като отдалеченост във времето, за което свидетелствуват и използваните термини. Като се започне от първото описателно обяснение на братя Цанкови "um das Vergangene genauer auszudrücken" ("за да се изрази по-точно преминалостта")⁶, темпоралното разбиране е отразено и в останалите опити да се назове явлението: непределноминавало и непределноминало (Хр. Павлович), отдавна преминало (Й. Груев), предизминало (Г. Миркович), невядомо прошедше (С. Радулов), исторически преминало (Ив. Момчилов) и т. н. Макар по принцип гледищата, "които смесват членовете на разглежданата категория с глаголните времена и се опитват да дадат обяснение и на едните, и на другите в рамките на категорията "време", да представляват вече "чисто исторически интерес"⁷, при изследване на граматическата преизказност във възрожденската литература те не могат да бъдат пренебрегнати, защото отразяват езиковата и езиковедската логика на епохата си, която несъмнено е оказвала известно влияние върху книжовната практика.

Критическият преглед на отразените във възрожденските граматика възгледи за преизказността изисква особена прецизност. Обикновено (и неизбежно) той е проекция на споделяното от конкретния езиковед разбиране за явлението, а не е тайна, че мненията по този проблем не могат да се нарекат единодушни. Щом даден езиков факт продължава да търпи различни тълкувания, значи още не е попаднал на точното си място в езиковата система. Освен това граматичната теория се развива непрекъснато и налага необходимостта от корекция на акцентите в обобщаващите научни прегледи. Невъзможността да се обяснят адекватно и еднотипно особените употреби на преизказните форми във възрожденската литература от гледна точка на съществуващите теоретични възгледи подкрепя направения извод. Свидетелство за неговата истинност са и битувашите, но неубедителни опити езиковите факти да се интерпретират като грешки, недоглеждания, липса на езиков усет и т. н. Дали рискът да се доверим малко повече на своите предшественици няма да ни помогне да намерим по-задоволително решение на проблема за употребата на преизказните форми във

възрожденската литература? До какъвто и резултат да ни доведе подобен опит, той ще неутрализира поне едно от неизвестните, очертали пътя на нашите търсения.

Действително в граматиката си от 1852 г. братя Цанкови за първи път посочват форми, в чийто състав участва минало несвършено действително причастие. Но дали сам по себе си този факт ни дава право да приветствуваме възрожденската теоретична мисъл с откриването на "същински преизказни облици"¹⁸? Тъй като братя Цанкови приемат и видовите форми за темпорални, те говорят за същински ("wirkliche") имперфект (pišèh) и за повествувателен ("das imperfectum der Erzählung") имперфект (ispišèh). Съответно и за двете времена различават прости ("einfache") и сложни ("zusammengesetzte") форми, като в забележка допълват, че към същинския сложен имперфект (пишел съм) може да се прибавя и спомагателен глагол štù ("щъ"), при което се получават облици štù sùm или štù búdù pišèl (с. 87). Тази форма въщност отговаря на съвременното умозаключително бъдеще време в миналото "щял съм да пиша" в неговия по-стар вариант "ще съм пишел" (вж. темпорално-модалния модел на българските глаголни времена на Г. Герджиков, представен в книгата му "Преизказване на глаголното действие в българския език". С., 1984). Спрежението на глаголите в сложните времена пази спомагателния глагол в 3 л. ед. и множествено число. Наистина представянето на всяко сложно време е съпроводено от забележка (Anmerkung): "Die dritte Person der einfachen und vielfachen Zahl des Hilfszeitwörter (je, sù) wird oft ausgelassen"¹⁹. (Третото лице на единственото и множественото число на спомагателния глагол често се изпуска (бел. авт. — Р. И.). Илюстративен материал към тези забележки няма. Няма и пояснения или дори споменаване за евентуално семантично своеобразие на варианта без спомагателен глагол в 3 л. Най-вероятно авторите не са забелязвали разлика в значението на сложните форми със и без копула. В такъв случай не ни остава друго, освен да търсим преизказно значение в предложените ни пълни сложни форми, сравнявайки ги с простите глаголни времена. Но точно по този въпрос братя Цанкови имат мнение, така че не ни оставят неограничени възможности за свободни разсъждения: "Den Unterschied zwischen dem wirklichen einfachen imperfectum und dem zusammengesetzten, zwischen dem einfachen imperfectum der Erzählung und dem zusammengesetzten, und zwischen dem einfachen imperfectum der Conditionalis und dem zusammengesetzten ist der nämliche, wie zwischen dem Aorist und dem Perfectum" (с. 87). (Разликата между същинския прост имперфект и съответния сложен, между простия повествувателен имперфект и съответния сложен и между простия условен имперфект и съответния сложен е същата като между аорист и перфект.) А разликата между аорист и перфект авторите съвсем не схващат в преизказен смисъл. Братя Цанкови споделят представа за наличието на степени в отдалечеността, преминалостта на събитието. Тази мисъл те не експлицират буквално, но тя е изводима от сравнителната степен на наречието (генауег — по-точно) в представянето на следващите, още по-сложни времена — тези, към които допълнително може да се прибави формата на спомагателния глагол "бил, -а, -о, -и", "за да се изрази по-точно преминалостта

на действието" (с. 87). Тя, разбира се, се прибавя към съществуващите сложни времена:

- 1) към перфект — *písal sùm bil* (ich habe geschrieben);
- 2) към бъдеще предварително — *štù búdù bil písal* (ich werde geschrieben haben);
- 3) към същинския сложен имперфект — *píšèl sùm bil* (ich schrieb);
- 4) към повествувателния сложен имперфект — *ispíšèl sùm bil* (ich schrieb);
- 5) към сложния условен имперфект — *ispísuval sùm bil* (ich würde geschrieben haben).

За тази подчертана отдалеченост във времето се споменава само в забележка, парадигма на спрегнат глагол не е дадена, постулираното не е илюстрирано в свързана реч, примерите, представящи всяко глаголно време, са в I л. ед. ч. Т. е. на читателя не се предоставя съществена възможност да прецени и съпостави самостоятелно езиковите явления. Самият факт все пак, че авторите спират до аз-формите, би трябвало да означава, че пред тях не стои въпросът в кое лице да се представи съответното значение. Трето лице на глагола за братя Цанкови явно не носи по-различен категориален смисъл от останалите. При това положение не е ясно на базата на какви наблюдения научният коментар на граматиката им изтъква противоречието между представеното богатство от преизказни форми, от една страна, и несполучливия опит на авторите да вникнат в смисловото им съдържание, от друга¹⁰. Според модалния модел на Г. Герджиков за недвусмислени преизказни облици от изброените могат да се приемат само 3) и 4), доколкото техни форми със запазен спомагателен глагол в 3 лице не съществуват — **пишел е бил*, **изпишел е бил*. Още по-точно, според съвременните критерии тук става дума за една и съща темпорална форма. Всички останали са типични умозаклучителни конструкции — от парадигмата на признатите вече почти единодушно за самостоятелна категория перфектоподобни облици, които последователно пазят сегашната форма на спомагателния глагол *съм* във всички лица и числа. Споровете около тяхното значение са причина за голямото разнообразие от названия, под които ги срещаме (предположителни, субективни, умозаклучителни, конклузивни и т. н.), но всички тези семантични нюанси всъщност представляват варианти на специфично “актуализиране на действието от гледна точка на говорещото лице, т. е. в момента на говоренето (вж. Петков 1987; преди него подобно мнение вж. у Русинов 1968, Деянова 1968 и др.)”¹¹. Ако приемем такава гледна точка, дори дефиницията, дадена им от братя Цанкови, няма да ни се стори толкова наивна. Защото именно отдалечеността от действието, разбира се, схващана в най-широк смисъл, не само като хронологична, заляга в категориалното значение на съвременните умозаклучителни глаголни форми — дистанцията, от която говорещият е принуден или смята за необходимо да обгледа и изкаже събитието. Наистина тук не става дума за темпоралното отношение на действието към изказването, за местоположението му спрямо момента на говоренето, а за значение от сферата на модалността, но подобно разграничение може да се роди само върху основата на по-солидна родна граматическа традиция. Основната ни цел е да подчертаем, че не бива прибързано да квалифицираме възрожденските тео-

ретични възгледи като незадоволителни. Парирайки евентуални подозрения, че четем разглеждания текст, както дяволът Евангелието, ще поясним, че у братя Цанкови наистина няма податки за разбиране на отдалечеността по друг начин, освен като преминалост. Освен това техните, както и други възрожденски теоретични постановки, разкриват една езикова реалност, в която преизказността не се е разграничавала категорично от умозаключителността, и именно, и само от такава позиция може да се стигне до идеята за несвидетелственост, неочевидност на действието, които логически предполагат отдалеченост във времето. Едва много по-късно (в наши дни) става ясно, че несвидетелското отношение е едновременно характерно и незадължително и за двете категории и не изпълнява функциите на диференциален признак. Такъв етап в разбиранията вече позволява отдалечеността да се интерпретира от по-широка гледна точка, като дистанция между говорещото лице и действието.

Формата "пишел съм бил", която за момент отстранихме от полезрението си, е също умозаключителна, а освен това и недвусмислено преизказна. Приемаме нейното регистриране за нейно съществуване. Косвено това предполага и реално съществуване на неумозаключителна граматическа преизказност. Но фактът, че тя не е дефинирана отделно, означава, че не се осъзнава като отделна. Освен това самият начин, по който се отбелязва изпускането на спомагателния глагол във възрожденските граматика, а именно чрез "може", "често", "понякога", навежда на мисълта, че явлението се схваща като факултативно и му се придава значение по-скоро на стилистичен вариант. Подобна хипотеза намира подкрепа в широкото разпространение на примери като следния, в които л-овата форма не притежава преизказна семантика:

Защо не е толкова много похваленъ, който ѿ вациси именіе наиѣрилъ, па не го прасналъ, дни го предалъ на синоветѣси, дни е повече похваланъ, който ѿ вациси нищо не наиѣрилъ, дни самъ придобилъ, и на сынасиго вставилъ.¹²

Внимателният поглед насочва към извода, че във възрожденските граматика се санкционират не преизказни, а умозаключителни форми, които освен в други случаи се употребяват и за предаване (но не за препредаване) на чужди думи, и поради това не се схваща специфичната разлика между формите с изпуснат и със запазен спомагателен глагол. Подобно положение вероятно е подпомогнато и от разпространената в този период употреба на перфект без спомагателен глагол.

Но цяло произхожда ѿ това: лжата са оумножава, а истината далеч ѿвѣква; лжата са вкоренила, а истината изсахнала. Или по доврѣк да речемъ, истиннитѣ оучители лицили ѿ насъ, а лживитѣ са оутемелили.¹³

Несхващането на тези нюанси, значителните диалектни различия "както по фреквенция на глаголните форми, така и по фреквенция на темпоралните им функции"¹⁴, липсата на книжовноезиков опит при коренно променената граматическа структура на новобългарския език водят до спонтанност и стихийност в писмената практика.

Дзнатъ при това нѣкои си, чи оученитѣ каили лошаки. Коистина. Не са ѿричанъ сѡ вѣкиъ ѿ това: защо има и такива нѣкои си злощастни, които са оучили, но не токмо не са ползовали ѿ оученіето, дни са и швездали іоще.¹⁵

Когато коментираме равнището на възрожденските граматика, просто не трябва да забравяме, че доскоро тенденцията в съвременните граматически представи беше принципно еднотипна, макар и с обратен знак — експликацията на морфологичната преизказност се извършваше за сметка на недовиждане на категориалната същност на т. нар. перфектоподобни, предположителни, субективни, умозаключителни, или, както и да ги наричаме, форми.

С оглед на нестихващата дискусия за системната организация на българския глагол ще обърнем внимание на следните, предложени от братя Цанкови, форми — *исписувал съм и исписувал съм бил*. Те ги наричат *zusammengesetzte imperfectum des Conditionalis*, т. е. сложен условен имперфект съответно за по-малка и по-голяма степен на отдалеченост на действието в миналото. С други думи, това трябва да е преизказна, но по-скоро умозаключителна (в духа на горните разсъждения, още повече че форма "исписувал е бил", "исписувал е" е възможна) форма на простото условно наклонение. Това свидетелство трябва да заеме своето място в изграждането на представата ни за модалната система на българския глагол. Най-сериозното съображение на Ив. Куцаров против идеята преизказност и умозаключителност да се обединят в сложна морфологическа категория ("модус на изказването" у Г. Герджиков, 1984) е според него невъзможността да се "умозаключи" проста условна форма срещу липсата на пречки тя да се преизкаже. Ученият мотивира схващането си чрез принципа на А. И. Смирницки: "Ни в какой словоформе не могут соединяться одновременно две категориальные формы одной и той же категории"¹⁶, както и чрез наблюдението си, че "никой никъде не е отбелязвал нито като ексцерпция, нито като теоретична постановка конклузивни повелителни или пък конклузивни условни форми"¹⁷. С оглед на тези съображения Ив. Куцаров обобщава, че конклузивът е член на категорията "наклонение", докато преизказването изгражда отделна немодална категория "вид на изказването". Примерът на братя Цанкови обаче от средата на миналия век има именно условно конклузивно значение (за удобство по-дългите примери предаваме на кирилица, фонетично осъвременени): *Изпивал съм всичкото вино, ако да са го били дали* (с. 87). В такъв случай, дори без да се противоречи на принципа на Смирницки, въпросът за мястото на конклузива в глаголната система търпи друга интерпретация. Смятаме, че и днес с езиковия усет на българина са напълно съвместими изрази като: Ако не е бил с гипсирана ръка, и в тази студена вода *се е изкъпвал* — от мен да го знаеш! (Р. И.). Да е имало едно печено бутче, *ядвал е*, ти не гледай, че е бил обядвал преди час! (Р. И.).

Нека да разгледаме и останалия илюстративен материал на братя Цанкови, тъй като само в него имаме право да търсим интересуващото ни преизказно значение.

- 1) Кой *писал* туй писмо? — Не знам, ама ми се струва, *да го е писал* братовият ми син. (с. 84)
- 2) Ти *си пишел*, той като *е дохаждал* у вас. (с. 86)
- 3) *Скроел* съм, **каже**, дрехата, пък... (с. 86)

Първо, забелязваме, че спомагателният глагол е изпуснат само на едно

място, но именно то е най-далеч от някаква преизказна семантика (вж. 1). Второ, там, където спомагателният глагол е запазен в 3 л., става дума за умозаклучение. Трето, когато сложните глаголни форми са в 1 или 2 л., поради недостатъчен контекст може да се предполага и преизказ, и умозаклучение, но нито един от двата варианта не е категорично доказуем. Вметнатата глаголна форма "каже" в третия пример изразява семантична, но не изисква задължително граматична преизказност. Тя може да се вмъква и между буквално предавани чужди думи, за да маркира, че авторът им е различен от изговарящото ги лице, без това да налага морфологична трансформация.

4) Идех си у дома, **каже**, испишеш си писмата, почетех, па си легнех. (с. 82)

Дублирането на преизказни показатели не е нехарактерно за българския език, а освен това е възможно и съчетаването на лексикален преизказан и граматически умозаклучителен маркер: **Казва**, че в продължение на месец *е четял* по 30 страници на ден (Р. И.). Следователно за пример 3) не е изключен и такъв контекст: *У шивача е било* пълно с недовършени поръчки. Иван си го обяснява по своему. *Скроял е, казва*, дрехата, пък после я *е зарязвал*. Чашката, **казва**, му *е била* по-сладка (Р. И.).

Грамматиката на братя Цанкови представя по-скоро същински умозаклучителни, отколкото "същински преизказни облици". Двете значения не са диференцирани нито теоретично, нито формално, нито чрез илюстративен материал. Въпросът е дали това състояние на граматическите виждания отразява равнището на младата ни теоретична мисъл, или реалната езикова картина от доосвобожденския период? Въпросът е резонен, защото, както знаем, между теоретически възгледи и практическа дейност (в случая езикова практика) зависимостта не е пряко пропорционална. Отговор може да ни предложи само едно задълбочено изследване на употребата на глаголните времена във възрожденската литература.

БЕЛЕЖКИ

¹ Славенобългарско детоводство за малките деца... издано от **Неофита архимандрита Хилендарца... и Емануила Васкидовича...** Част вторая... В Крагуевце... 1835, с. 37.

² Краткое политическое землеописание за обучение на българското младепчество... издано от **Неофита архимандрита Хилендарца...** Част пятая. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835, с. 5.

³ Пак там, с. 22.

⁴ **П. Рилски**. Болгарска граматика. 1835; **П. Бозвели, Ем. Васкидович**. Славенобългарско детоводство за малките деца... 1835; **Хр. Павлович**. Грамматика славенобългарска. Будим, 1836, изд. II, Белград, 1845; **Ив. Богоров**. Първичка българска граматика. Букурещ, 1844.

⁵ **Хр. Пърнев**. Страници от историята на българския книжовен език. С., 1986, с. 244; **Ив. Кунаров**. Грамматичната категория преизказност/непреизказност в съвременния български език (История на проучванията на явленияето в езиковедската литература,

посветена на българския език. Граматическа същност на преизказването). — Годишник на Соф. университет, т. LXX, 1, С., 1979, с. 83.

⁶ **A. und D. Kyriak Sankof.** Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, in Commission bei Franz Leo, 1852, VI + 144S, с. 87.

⁷ **Г. Герджиков.** Преизказването на глаголното действие в българския език. С., 1984, с. 44.

⁸ **Хр. Първев.** Цит. съч., с. 244.

⁹ **A. und D. Kyriak Sankof.** Цит. съч., с. 84; с. 87 и сл.

¹⁰ **Хр. Първев.** Цит. съч., с. 245; **Ив. Куцаров.** Цит. съч., с. 83.

¹¹ **Ив. Куцаров.** Изразяване на конклузивност в славянските езици. — В: Славянска филология, т. 21, 1993, с. 185.

¹² **Христоугия** или **благоправие** присвокупеца с историите, на които ся помянуват в нея за полза и употребление на болгарското юношество и секиму, който лоби да се ползова от единският на славеболгарският наш език, преведена от Райна Поповича из Жеравна Карловскаго елино-греческаго учителя... Издание первое... В Будиме, писмени Крап. типограф. ушарск, 1837, с. 90.

¹³ Пак там, с. 42.

¹⁴ **В. Косеска-Тошева.** За темпоралните системи в български език и някои от неговите диалекти. — Български език, 1978, № 4, с. 330.

¹⁵ **Райно Попович.** Цит. съч., с. 50.

¹⁶ **А. И. Смирницкий.** Морфология английского языка. М., 1959, с. 9.

¹⁷ **Ив. Куцаров.** Проблеми на българската морфология. С., 1993, с. 94. Изразяване на конклузивност в славянските езици, с. 187.